

EESTI SÕNAVARA SAMME IDA JA LÄÄNE PIIRIL

Sven-Erik Soosaar. Eesti keele kultuursõnavara arenguhooni – eesti keel kui piirikeel. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 156 lk.

Uurali keelte etümoloogilises uurimuses on pearõhk traditsiooniliselt olnud keelkonna vanimal ühisel ainestikul. Selle kõrval on üksikute tütarkeelte sõnavara areng äratanud palju vähem huvi. Uuritavat ometi jätkuks, kuna sõnavara muutumine on olnud seda kiirem ja põhjapanevam, mida uuemat aega vaadelda. Eriti rahvusvahelise kristliku kultuuri levimine Läänemere piirkonda keskajal on olnud määratu muutus, mille mõjud avalduvad mitmel moel nii piirkonna keeltes kui ka nende uurimiseks kasutusele võetud lähtekohtade mitmekesisustumises. Uurija ei pea lepima vaid rekonstrueerimise ja hüpoteesidega, kui käepärast on kirjalikke keeleainestikke ja ajaloolisi dokumente.

Sven-Erik Soosaare uurimus teaduskraadi saamiseks on artikliväitekiri, mis koosneb kuuest varem avaldatud eelretsenseeritud publikatsioonist ning neid tutvustavast ja tausta kujundavast ülevaatest. Artiklid on avaldatud ajavahemikus 2007–2016, neist kolm on kirjutatud koostöös teiste uurijatega ning kolm iseseisvalt. Uurimuskogumiku keskne teema on eesti keele sõnavarade etümoloogiline taust ja iseäranis

kristlikul ajastul toimunud muutused alates varasest keskajast. Enamik artikleid käsitlevad justnimelt kristlikku sõnavara. Väitekirja on need koondatud ilmumisjärjestuses.

Esimene artikkel „Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest” (Keel ja Kirjandus 2007, nr 10, lk 769–782) toimib sissejuhatuseks kogu väitekirja ainevalda. See on sündinud koostöös väitekirja juhendaja Kristiina Rossiga. Artiklit alustab tihe ja informatiivne ülevaade Eesti keskaja kultuuriloost ja keskketsetest tegelastest, kellel võis tollal oletatavasti olla mõju eesti sõnavara arengule.

Keelelises süvaanalüüsis keskendutakse kristlikku ristimistegevust tähistavatele verbidele, mis kuuluvad vastuvaidlemata ristiisu keskseimasse põhisõnavarasse. Ristimise mõistet väljendatakse Euroopa keeltes kahe teineteisest eristuva semantilise motiveeringu alusel. Verb võib sisaldada viidet vee tarvitamise kohta või siis väljendada kristianiseerimist ehk kristliku koguduse liikmeks võtmist ilma mingisuguse viiteta veele. Esimene väljendusviis valitseb Euroopa lääneosa kirikus, teine on omane Ida-Euroopale.

Semantiline motiveering on nähtav sakramendile osutava sõna etümoloogias. Kreeka algupäraga ladina verb *baptizo* on esmalt tähendanud pesemist ja kõneleb sellest, et ristimise sakramendi keskne idee on olnud pattude

sümboolne veega mahapesemine. Seevastu eesti *ristima* ei seostu sõnaliselt mingil moel vee kasutamisega. Verbitüvi pärineb sisuliselt Jeesuse epiteedist *Christos* 'salvitu', mis võib olla eesti keelde laenatud ühtviisi nii vene kui ka saksa keele kaudu. Kastmissakramendile osutav *ristima* kuulub selgesti idapoolsesse mõistesüsteemi, nagu ka läti ja vene vastavad verbid. Euroopa jagunemist selle mõiste järgi on näitlikustatud kaardil, mis algupärasel artiklis asub leheküljel 780. Väitekirja lugeja peab ise leidma täpse koha, kuna kogu teost läbiv lehekülgede numeratsioon hõlmab vaid alguses olevat ülevaadet ning lõpulehekülgede resümeeid ja loendeid, mitte aganende vahel paiknevat varem avaldatud artiklite osa.

Teine artikkel „About a fashion-related Estonian-Swedish loanword *krunn*” („Eestirootsi moevaldkonna laensõnast *krunn*”; ESUKA–JEFUL 2012, kd 3, nr 1, lk 195–202) kaldub väitekirja teistest artiklitest kõrvale selles mõttes, et see ei seostu mingil moel ristiusu ainevallaga. Nagu juba pealkirjast näha, seletab Soosaar sõna eestirootsi murdelaeununa. Peamine tõestusmaterjal on sõna murdelevik. Veidi erandlike häälikusuhete võimalikkust tõestatakse paralleelide abil.

Kolmandas artiklis „*Päästma* ja *päästja* – ühest eesti ja läti keele ühisest tüvest” (ESUKA–JEFUL 2013, kd 4, nr 3, lk 195–204) pakub Soosaar uue etümoloogilise seletuse, mille kohaselt sõnatüvi *pääst-* kristlikus tähenduses 'vabastama' oleks laen vene vastavast verbist *cnacamb*, *cnacmú*. Traditsiooniliselt on *päästma* kõiki tähendusi seletatud algupärase *pääsema*-verbi tuletisena. Kristlik tähendus on mugavalt tuletatav tuletise üldisemast tähendusest 'lahti laskma, vabastama'. Täpse semantilise analüüsi kõrvale põhjendab Soosaar sõna seletamist laenuna Võru ja Tartu murde lühikese vokaaliga (*pästa*) ja häälikulistele paralleeljuhtudega. Laenuseletust toetavaks asjaoluks võib pidada ka seda, et muudki varase kristluse ainevalda kuuluvat sõnavara on laenatud vene

keelest. Seevastu artikli alguses olev viide soome keele etümoloogilise sõnaraamatu („Nykysuomen etymologinen sanakirja”, Helsingi, 2004) *päästä*-kirjele on eksitav, kuna selles allikas ei mainita laenuseletuse vajadust.

Neljandas artiklis „Eesti *põrgu*” (Emakeele Seltsi aastaraamat 2013, kd 58 (2012), lk 148–167) käsitleb Soosaar koos Vilja Ojaga *põrgu*-sõna, mille võib sisuliselt siduda katoliikliku keskajaga. Sõna vanuse määramisel on tähtis osa nimeuurimisel/onomastikal. Traditsiooniliselt on sõna *põrgu* ühendatud balti laenuks peetava *perkele*-sõnaga, kuigi ühendus on probleemne kõigi etümoloogiliste põhikriteeriumide (vorm, tähendus, levik) osas. Kuradinimetusel ei ole eesti keeles täpset vastet ja selle asemel esitatud *põrgu* mõjub palju nooremalt kui algläänemeresoome laenuna seletatud *perkele*. Uue laenuallikana esitatakse puhastust märkiv ladina verbitüvi *pürgō-*, mis keskajal on olnud aktiivses kasutuses puhastustuld tähendavas väljendis *ignis purgatorius*. Mõnevõrra ootustevastaste häälikusuhete võimalikkust tõestatakse paralleelide abil. Mõisteliselt on puhastustuli ja põrgu eri asjad, ent neis võib näha ka ühisosa: surmajärgne olek ja tule tekitatud piin. Lihtrahva mõtetes võisid need kahtlemata omavahel seguneda.

Iris Metsmäe ja Meeli Sedrikuga kirjutatud viies artikkel „Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes” (Keel ja Kirjandus 2013, nr 5, lk 313–332) käsitleb eesti keele tüvede jagunemist algupäraseks ja laenulisteks ning edasi erivanuselisteks või eri suundadest laenatud alarühmadeks. Alusmaterjaliks on „Eesti etümoloogiasõnaraamat”, kuhu valitud märksõnade allikaks on olnud „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006”, siiski nii, et võõrsõnad on välja jäetud. Varasemas artiklis sisalduvaid arvanmeid on Soosaar väitekirja tarbeks täpsustanud ja parandanud. Lisaks on ta esitanud tulemused ka graafiliselt (lk 31, 33), eraldades selgelt teineteisest kindlad ja ebakindla päritoluga tüved.

Kuues artikkel „AGAPE vastete kujunemisest eesti piiblitõlgetes” (Emakeele Seltsi aastaraamat 2016, kd 61 (2015), lk 233–252) on suurepärase näide Soosaare mitmekülgsest keeleoskusest ja avara sõnaainestiku valitsemisest. Uue Testamendi armastamist ja armastust tähendavate kreeka keelsete sõnade ja neist eriti jumalikku armastust tähistava AGAPE mõiste erivanuselisi tõlkevasteid analüüsides tõendab ta, et *armastus* on tulnud kasutusele alles XVIII sajandil vanema ja tähenduselt üldisema sõna *arm* kõrval. Põhjuseks on olnud teadlik pürgimus eristada teineteisest armastuse eri liigid.

Sisurikaste artiklitega võrreldes on väitekirja alguses olev kokkuvõtlik ülevaade napp ja loetlev. Tähtsaidki asju on kiirustatud kinnitama lühidalt ja üldjoontes. Näiteks eesti etümoloogilise uurimise ajaloost ja selle ideoloogilisest taustast oleks võinud kirjutada pikalt ja põhjalikult. Vanade germaani laenude uurimist puudutav osa jääb hämaraks, kuna Vilhelm Thomsenit esitletakse ainult balti laenude uurijana ja tema klassikalisele teosele „Den gotiske sprogklassen indflydelse på den finske” („Gooti keelte mõju soome keelele”) viitavat aastaarvu 1869 mainitakse nimelt balti laenudega seoses (lk 20).

Sven-Erik Soosaar on väitekirja ette valmistamise ajal töötanud „Eesti etümoloogiasõnaraamatu” toimetajana. Tema kasutuses on olnud erakordselt avar alusmaterjal ja ajakohane teave selle kohta, mida eesti keele etümoloogilise uurimise alal on varem tehtud. Teisalt on ta olnud teadlik varasema uurimistöö probleemidest ja puudustest. Teda on ümbritsenud hulk vilunud kolleege, kellega ta on saanud teha koostööd. See kõik on pakkunud suurepärase lähtekoha uuele ja senist teaduslikku tööd täiendavale etümoloogilisele uurimusele. Väljakutseid on sellele vaatamata jätkunud, kuna uurimisobjektiks on valitud nimelt sellised probleemsed juhtumid, millele varasemas uurimistöös ei ole leitud hõlpsaid seletusi.

Väitekirja lõppu lisatud elulookirjeldudest ilmneb, et Soosaar on muuhulgas õppinud klassikalisi keeli. Seda on näha asjatundlikkusest, millega ta käsitleb töös sisalduvat ladina- ja kreeka keelset ainet ja seda puuduvat kirjandust. Traditsioonilises etümoloogiateaduses on oluline osa olnud kaugematel sugulaskeeltel ja eri muinaskeelte rekonstruktsioonidel. Soosaare väitekirja osutab selgelt, et keskaja ja uusaja sõnavara uurimuses on vaja täiesti teistlaadset ainekku.

Samuti tuleb töös positiivselt esile see, kuidas vahendite ja meetodite uuemine pakub lisavõimalusi. Soosaar tõdeb väitekirja kokkuvõttes, et eesti keele etümologia uurimisajalugu algab teatud mõttes juba XVII sajandil, kuid süstemaatilist, kogu põhisõnavara katvat etümoloogiateadust on tehtud alles XX sajandist alates. Varem on etümoloogiline uurimine olnud aega ja täpsust nõudev käsitöö, kuid viimastel aastakümnetel on uurijale appi tulnud automaatne andmetöötlus ja elektroonilised andmebaasid. Eesti keele etümoloogilises uurimises on eriti märgiline etümoloogilise sõnaraamatu ettevalmistamine ja avaldamine 2012. aastal. Pärast seda on toimetajate kasutuses olnud elektrooniline andmebaas, mis võimaldab teha nii mitmeladseid päringuid kui ka arvukaid sõnastikuüksusi kirjeldavaid kokkuvõtteid.

Sven-Erik Soosaare väitekirja annab hea üldpildi eesti keele sõnavara etümoloogilise uurimise hetkeolukorrast ja sõnatüvede algupärast. Laia haarde tõttu on eriti huvipakkuv koos Iris Metsmäe ja Meeli Sedrikuga kirjutatud artikkel, mis esitab eesti keele sõnavara etümoloogilise üldpildi arvandmete põhjal. Eesti keel on uurali keeltest seniajani ainus, mille kohta on olemas nii ulatuslikul andmestikul põhinev etümoloogialane statistika. Eesti keele etümoloogilise uurimise edenemisele viimaste aastakümnete jooksul on isegi võimalik anda statistiline hinnang, kuna sellelaadseid arvutusi on varem avaldanud

Huno Rätsep 1980. aastatel. Soosaare hüpoteesiks on olnud, et laene on oletatust enam, ning see tõestataksegi arvutuste abil. Uuritava sõnavara piiritlemise põhimõtted ja alarühmadesse jaotumine on siiski eri uurimustes osaliselt erinevad, mis takistab ainestike otseseid võrdlusi.

Soosaare väitekiri on loomulik järg sellele tööle, mida Eesti Keele Instituudis on tehtud etümoloogiateaduse heaks. Ongi oluline, et töö jätkuks vahetult, sest kui see katkeks, siis sõnaraamatu-

töö käigus täheldatud avamata küsimused ja uurimisvajadused ununeksid ning kunagi tulevikus tuleks tööd justkui otsast alustada. Sven-Erik Soosaare väitekiri on niisiis väga ajakohane ja vajalik lisa eesti keele etümoloogilisele uurimisele.

KAISA HÄKKINEN

soomekeelsest käsikirjast tõlkinud
MARIA-MAREN LINKGREIM